

ШЕВЧЕНКІВ СЛІД У ВІСБАДЕНІ

У вересні 2010 р. мені випало провести кілька днів у Вісбадені, що на південному заході Німеччини. Блукаючи якогось дощового вечора алеями старого православного кладовища на горі Нерона, я несподівано натрапив на скромну могилу... контр-адмірала Олексія Івановича Бутакова! Так-так, того самого, який у 1848 р. запросив засланця Тараса Шевченка до участі в Аральській експедиції, ним-таки, Бутаковим, і очоленої.

Історія православного цвинтаря почалася 1856 р., причому першим на ньому з'явилося поховання Петра Васильовича Рєспіна, онука господаря яготинського маєтку, де в 1843–1845 рр. кілька разів гостював Шевченко...

Моряк – і поет

Про Бутакова чув, напевно, кожен десятикласник, адже це саме він, начальник Аральської описової експедиції, навесні 1848 р. домігся введення до складу своєї команди рядового 5-го лінійного батальйону Тараса Шевченка й тим самим надовго порятував його від солдатчини. Бутакову потрібен був художник, який би замальовував види берегів та островів Аральського моря, а тут ось, в Орську, що за 300 км від Оренбурга, – випускник Академії мистецтв у солдатській уніформі! Шевченка рекомендували Олексієві Бутакову оренбурзькі друзі поета. І все ж 32-річному лейтенантові треба було мати сміливість, щоби зважитися на вельми ризикований крок: він не міг не знати, що “височайшею” волею імператора Шевченку заборонено “писати и рисовать”.

Але – імператор далеко, а тут, в Оренбурзькому краї, господарем був генерал-губернатор Володимир Панасович Обручов. Та й сама експедиція організована Військовим міністерством (Морське відомство лише забезпечувало її особовим складом), і це полегшувало справу, оскільки все вирішувалося в межах одного відомства. Обручов не заперечував, тож у травні 1848 р. рядовий Шевченко вже знайомився із Бутаковим. Йому належало супроводжувати транспорт, який вирушав у тяжку й довгу дорогу до щойно збудованого форту Раїм, розташованого аж на березі річки Сир-Дар'я, за 800 км від Оренбурга...

Із досьє лейтенанта Бутакова

Фах моряка дістався Олексієві Бутакову у спадок від батька, віце-адмірала Івана Бутакова, який міг пишатися своєю “морською” династією: четверо його синів стали адміралами! Один із Олексієвих братів, Іван, двічі здійснював навколосвітню подорож, причому в 1852 р. серед тих, хто огинав земну кулю на фрегаті “Паллада”, був і автор роману “Обломов” Іван Гончаров.

У дванадцятирічному віці Олексія віддали до Морського кадетського корпусу. 1838 р. він – уже лейтенант, служить на кораблях Балтики. Коло його інтересів досить широке. Бутаков володів кількома мовами, цікавився літературою і сам мав хист до слова. Наприкінці 1830-х рр. журнал “Сын отечества” друкував перекладені ним статті на різні теми. А на сторінках “Библиотеки для чтения” з'явилася перекладена з англійської і літературно опрацьована Бутаковим повість Ф. Марієтта “Три яхти”.

У 1843 р. Олексій Бутаков став автором журналу “Отечественные записки”. Це видання невдовзі познайомило своїх читачів із трьома статтями моряка-літератора: він розповідав про навколосвітню подорож на військовому транспорті “Або”, в якій і сам брав участь. Тривала вона два роки і п'ять тижнів (1840–1842); протягом 468 діб було подолано 44 105 миль. І все ж то була “одна з найбільш невдалих в історії російських навколосвітніх подорожей”, як писав про неї біограф Бутакова Володимир Дмитрієв.

Усе закінчилося скандалом. Капітан судна “Або” на прізвище Юнкер виявився людиною безвідповідальною і нечистою на руку. Конфлікт, що виник між ним та іншими офіцерами, створив нестерпну атмосферу на кораблі. А коли подорож закінчилася, Юнкер доклав усіх зусиль, щоб перекласти провину за невдачі й зловживання на своїх підлеглих! Почалося слідство. Для Олексія Бутакова воно не означало нічого доброго, оскільки він уже знав про упереджене ставлення до себе начальника Головного морського штабу князя Меншикова (до речі, нащадка того самого Олександра Меншикова, який 1708 р. спалив Батурин). Не залишався в боргу й Бутаков. “Одного разу за обідом він у присутності багатьох сторонніх лаяв князя Меншикова досить голосно”, – повідомляв у листі до брата (Григорія) інший брат Олексія Івановича – Дмитро. Чи ж дивно, що коли на початку 1848 р. Олексія Бутакова призначили начальником Аральської описової експедиції, його друзі розцінили це як опалу?

А виявилось, що саме тепер наставав зоряний час мореплавця-дослідника Бутакова!

Похід

Менш як за два місяці (березень–квітень 1848 р.) в Оренбурзі збудували для експедиції шхуну “Константин” (так звали сина Миколи I, якого імператор поставив на чолі російського флоту). Шхуна була досить велика – 14,3 м довжини, 4,9 м ширини і майже 2 м глибини трюму. Утім її ще треба було в розібраному вигляді доправити до моря...

Можна лише уявити собі той величезний караван, який вирушив з Орська до форту Раїм. Возовий транспорт експедиції складався з 1500 башкирських однокінних підвід, які рухалися під прикриттям роти піхотинців, двох сотень оренбурзьких козаків і двох гармат з обслугою (треба було убезпечити себе від можливих нападів грабіжників із Хівинського ханства). А був же ще й верблюжий транспорт! 3000 (!) верблюдів із 560 погоничами-казахами, яких прикривали 150 уральських козаків...

Подорож до Раїма, почавшись 11 травня 1848 р., тривала 39 днів. За день караван довжиною у дві верстви долав 20–25 км. Тарас Шевченко йшов пішки в авангарді транспортної колони. На ніч йому давав притулок штабс-капітан Олексій Макшеєв – географ, відряджений із Петербурга для участі в експедиції. Пізніше Макшеєв згадував ті довгі переходи та свої вечірні розмови із Шевченком у джуламійці (наметі): “Увесь похід він (Т. Шевченко. – В. П.) проробив пішки, окремо від роти... Він був веселий і, очевидно, дуже задоволений привіллям степу та переміною свого становища. Похідна обстановка його нітрохи не пригнічувала. Коли після тривалого походу ми приходили в укріплення, де мали можливість замінити сухарі на воду, на свіжий хліб і хороший квас, Тарас Григорович жартома звертався до мого слуги зі словами: “Дай, братику, квасу з льодом, ти знаєш, що я не так вихований, щоб пити просту воду”. Він багато мені розповідав про свої злигодні дрібні, але про більші, політичні, ніколи не сказав ані слова”.

Пам’ять Шевченка також зберегла чимало деталей походу – згодом вони “ожили” на сторінках його повісті “Близнець”.

У дорозі він малював. На щастя, багато живописних робіт поета збереглося, і тепер їх можна побачити не лише в повному зібранні творів Шевченка чи його альбомах, а й в інтернеті. Є серед них і краєвиди кара-кумської пустелі – її спекотними просторами експедиція рухалася майже весь червень, аж поки не дісталася до Раїма.

Витівки моря

Раїм (укріплення, збудоване за рік перед появою тут експедиції) – то вже, вважайте, берег Аральського моря. Минуло п’ять тижнів, і шхуна “Константин”

знялася з якоря. На невеликому судні розмістився екіпаж із 27 чоловік, причому шестеро з них, у тому числі Тарас Шевченко, поселилися в одній каюті з капітаном Бутаковим. І то були далеко не найгірші місяці в історії десятирічного заслання поета! Із капітаном йому просто-таки пощастило: Бутаков ставився до Шевченка із повагою. Очевидно, знаходився в них час і для розмов на літературні теми. Адже – уявити тільки! – саме тоді, коли експедиція почала досліджувати Арал, журнал “Отечественные записки” завершував публікацію роману Чарльза Діккенса “Домбі і син” у перекладі Олексія Бутакова! Чи могли вони, Шевченко й Бутаков, не згадувати те, що було для них спільним і близьким?

Бутаков вів щоденникові записи, які тепер дають змогу уявити будні Аральської експедиції. Залишив свої детальні спогади і штабс-капітан Макшеєв. Цікаво, що в обох цих джерелах досить докладно описано драматичні події 8–9 серпня 1848 р., які могли закінчитися трагічно і для Тараса Шевченка. А суть ось у чому. Макшеєв разом із прапорщиком Акишевим, художником Шевченком і ще із сімома матросами висадився на острові Барса-Кільмас із метою його огляду. Запаслися харчами на кілька днів, розбили тимчасове житло з парусини – і взялися до роботи. Проте вночі розігрався сильний шторм, який тривав цілих три доби (О. Бутаков не раз називає Арал надзвичайно бурхливим морем). Що в цей час відбувалося зі шхуною, ніхто не знав. Якщо вона зазнала серйозних пошкоджень чи затонула від ударів шторму, то команда Макшеєва – приречена: на всіх чекала голодна смерть. “За чаєм поважний мій товариш переконливо просив мене пити вприкуску, щоб поберегти цукор, тому що шхуна, можливо, не повернеться”, – згадував Олексій Макшеєв. Здається, окрім Шевченка, поруч із ним тоді не було когось іншого, кого б він міг назвати саме так: “почтенный мой товарищ”...

Макшеєв прийняв відчайдушне рішення: відправити на пошуки шхуни шлюпку із двома матросами. Якщо добровольців не виявиться – готовий був плисти сам...

Проте саме в цей час наші “робінзони” побачили збоку моря вогонь – то Бутаков запалив фальшфейєри, подаючи сигнал. На березі також розвели багаття... Одне слово, усе закінчилося щасливо, хоча статися могло що завгодно. “Я сховилини чекав, що мене зірве з якорів і викине на пустельний кам’яний берег, – нотував у щоденнику О. Бутаков. – Ніч була виснажлива і становище таке критичне, що я вже пригадував описи морських катастроф і міркував, з чого і як зробити пліт, щоб у разі біди дійти до Сир-Дар’ї, забравши тих, хто залишився на Барса-Кільмесі... Мені уявлялася їхня доля: якщо б я зазнав катастрофи, – вони б померли голодною смертю!”.

Відкриття

Дослідження Аралу тривало 56 днів і завершилося вкінці вересня. Власне, не завершилося – потрібно було зробити перерву й готуватися до зимівлі. Капітан Бутаков вирішив перезимувати зі своєю командою на острові Кос-Арал (острова цього давно немає – висихання моря призвело до того, що він з’єднався із суходолом).

Чотири місяці суворої зими 1848–1849 рр. учасники експедиції провели в нашвидкуруч збудованому кос-аральському бараці. Попри тяжкі обставини, для Тараса Шевченка то був час активної мистецької і літературної творчості. Чимало його поезій написано саме тут (“Царі”, “Марина”, “Сотник”, “Заступила чорна хмара”, “Ну що б, здавалося, слова”, “І золотої й дорогої”, “П. С.”, “У Вільні, городі преславнім”, “Г. З.” – усього близько 50 творів!). Нерідко поетичні рефлексії починалися зі спогаду – Шевченко мовби перебирав у пам’яті “колишні слуха”, повертаючись уявою в часи минулі. У кос-аральській самоті

являвся йому й образ чарівної Г. З. – Ганни Закревської із Березової Рудки. У цю жінку він колись був закоханий...

Настала весна, і експедиція знову вирушила у плавання. Її учасники, по суті, відкривали Аральське море, адже до Бутакова його ніхто не досліджував. На карту заносили острови, про існування яких часом не знали й місцеві “киргизи” (насправді – казахи). Згідно із традицією, у їх назвах увічнювалися імена сильних світу сього: імператора, його сина Костянтина, того ж таки оренбурзького начальника Обручова. А іменем капітана Бутакова названо лише скромний мис...

Картою Аральського моря, складеною Бутаковим, користуються донині – це щось та означає...

Серед відкриттів експедиції – поклади кам'яного вугілля на одному з островів. Капітан надавав цьому неабиякого значення, адже вугілля – то шанс для розвитку на Аралі пароплавства. Відповідальність за геологічні роботи покладено було на Томаша Вернера, польського політичного засланця, колишнього студента Варшавського технологічного інституту. За довгі місяці перебування у складі експедиції Вернер став одним із найближчих Шевченкових приятелів...

Замість щасливого кінця

Уся ця історія, здавалося б, “приречена” на happy end. Проте ні: Олексія Івановича Бутакова спочатку нагородили орденом Володимира 4-го ступеня і щорічною пенсією в розмірі 157 рублів і 50 копійок, обрали дійсним членом Російського географічного товариства, а потім (уже 1850 р.) оголосили сувору догану. Зумовив такий несподіваний розвиток подій, звісно ж, донос: капітану нагадали, що він порушив “височайшу” волю. У секретному донесенні військового міністра, адресованому начальнику головного морського штабу, зазначалося, що “со стороны капитан-лейтенанта Бутакова не было надлежащего наблюдения за Шевченко и что этот рядовой даже самим Бутаковым допущен был к недозволенным ему действиям”... “Недозволенные действия” – це, звичайно ж, малювання. А Бутаков ще й альбом із Шевченковими малюнками до свого звіту додав. І начальству це спочатку навіть дуже подобалося...

Донос, між іншим, писали не на Бутакова, а на Шевченка. “Зуб” на нього мав офіцер Ісаєв, й історія була амурна. Можна сказати, що Шевченко постраждав за свого друга Карла Герна, у якого квартирував після повернення з експедиції. Шевченко якимось не витримав і сказав Герну, що до його дружини вчащає Ісаєв. Зрозуміло, для Ісаєва це закінчилося сценою ревностів. От він і помстився Шевченкові, написавши в доносі, що той користується нечуваною як для рядового солдата свободою. Бутакову ж дісталися “рикошети”...

Попри очевидні заслуги, Олексій Іванович і пізніше відчував неприязне ставлення до себе високого начальства. Недарма ж Олександра Смирнова-Россет писала про нього у своїх спогадах із печальною інтонацією: “в Петербурзі ніхто не звертав на героя жодної уваги; він помер забутий, але нащадки віддадуть йому належне”.

Не знаю, як щодо нащадків, а в Шевченковій пам'яті Олексій Іванович Бутаков завжди залишався людиною благородною і чесною. “Це мій друг, товариш і командир”, – писав поет Варварі Рєпніній в одному з листів.

xxx

Повертаючись із заслання, Тарас Шевченко випадково зустрівся в місті Володимирі з подружжям Бутакових. Було це в березні 1858 р. Олексій Іванович їхав в Оренбург, а звідти – знову на береги Сир-Дар'ї. “У мене від самого спогаду про цю пустелю серце холоне, а він, здається, готовий назавжди там поселитися”, – занотував Шевченко у щоденнику. То була не остання зустріч

поета з Бутаковим і його дружиною Ольгою Миколаївною – очевидно, бачилися вони згодом і в Петербурзі. Про Ольгу Миколаївну взагалі варто розповісти окремо – вона була художницею і доклала зусиль, щоб зберегти бодай частину Шевченкових малюнків. Але то вже інша історія...

Бутаков пережив Шевченка на вісім років. Помер він у Німеччині, куди подався 1868 р. на лікування. Зі Швальбаха його тіло привезли у Вісбаден, де й поховали на місцевому православному цвинтарі.

Отримано 18 грудня 2013 р.

м. Київ

